

Б. О. ЯЗЛЮК

доктор економічних наук,
доцент,
Тернопільський національний економічний університет

О. Б. НАУМОВ

доктор економічних наук,
професор кафедри менеджменту та маркетингу,
Херсонський національний технічний університет

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ НАРОЩЕННЯ ПРОЦЕСІВ
ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

Язлюк Б. О. Соціально-економічні чинники нарощення процесів тіньової економіки України [Текст] / Б. О. Язлюк, О. Б. Наумов // Український журнал прикладної економіки. – 2016. – Том 1. – № 1. – С. 180-187. – ISSN 2415-8453.

Анотація

У статті досліджено теоретичні засади функціонування тіньової економіки та проаналізовано сучасні тенденції розвитку. Зосереджено увагу на визначенні природи та причинах виникнення цього явища, а також наслідків, які породжує тіньова економіка. Сформульовано напрями детінізації економічних процесів у державі.

Ключові слова: *тіньова економіка; специфіка та причини тіньової економіки; мінімізація; державне регулювання; економічна безпека; детінізація.*

B. O. YAZLYUK

Doctor of Sciences (Economics),
Associate Professor,
Ternopil National Economic University

O. B. NAUMOV

Doctor of Sciences (Economics),
Professor,
Department of Management and Marketing,
Kherson National Technical University

SOCIAL AND ECONOMIC FACTORS OF SHADOW ECONOMY GROWTH OF UKRAINE

Abstract

In the article the theoretical principles of functioning of the shadow economy are considered. The current trends of its development are analyzed. The authors pay attention to the determination of the nature and causes of this phenomenon, and the consequences that the shadow economy creates. The directions of legalization of economic processes in the country are formulated.

Keywords: *shadow economy; specificity and causes of the shadow economy; shadowing; government regulation; economic security; legalization.*

© Б. О. Язлюк, О. Б. Наумов, 2016

ISSN 2415-8453. Український журнал прикладної економіки. 2016 рік. Том 1. № 1.

Розробка ефективних заходів державної політики детінізації економіки передбачає глибоке вивчення системи причин, що призводять до тінізації, субординації причинно-наслідкового ряду, встановлення механізмів їх взаємодії та протидії їх утворенню. Без урахування тіньової економіки стає неможливим проведення економічного аналізу макро- і мікросередовища, формування системи заходів державного регулювання ринкових відносин та адекватної їм нормативно-правової бази функціонування.

Дослідження процесів нарощення масштабів тіньової економіки в країні в контексті економічної безпеки держави проведено такими вченими, як: Августин Р. Р., Борщук Є. І., Кравчук А. В., Красноручський О. О., Лагодієнко В. В., Леонова О. О., Лупенко Ю. О., Мазур І. О., Малік М. Й., Митяй О. В., Наумова Л. А., Панюк Т. М., Пасхавер Б. О., Скупський Р. М., Шабатура Т. С., Шкарлет С. М., Щербата М. Ю., Язлюк Б. О. та ін. [1-15].

Під назвою «тіньова», як правило, виокремлюється та частина економіки, яка не обраховується національною статистикою, не належить до валового національного продукту, а доходи від її діяльності приховуються від оподаткування. Під тіньовою економікою І. Мазур розуміє складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з приводу отримання надприбутку за рахунок приховування доходів і ухилення від сплати податків [1, с. 69]. На нашу думку, і в цьому з нами погоджується З. С. Варналій [6], більш доцільним у цьому визначенні натомість «...з приводу отримання надприбутку...» є вживання «...з метою отримання доходу...».

У своїх публікаціях О. О. Леонова [4; 5] робить спробу наукового осмислення проблем історичного формування і поширення тіньової економіки, а також обмеження можливостей її впливу на етапі розповсюдження, зазначаючи при цьому про потреби постійного вдосконалення і адаптації до мінливих економічних умов заходів протидії.

Досліджуючи теоретичні засади детінізації вітчизняної економіки, З. С. Варналій [6] також розкриває сутність та передумови тіньових економічних процесів, вказує на структурний розподіл тіньового капіталу, кореляційно пов'язує їх обсяги з економічними циклами. І. І. Мазур [7] розглядає процес тінізації української економіки у зв'язку із соціально-економічним розвитком країни, що створює економічну загрозу через зрощення бізнесу та влади, пояснює переваги тіньової діяльності над легальною в контексті темпів економічного зростання (ефективності).

Фактичний рівень валового внутрішнього продукту в Україні, як і в більшості інших країн перехідної трансформаційної (перехідної) економіки, значно відрізняється від офіційно зареєстрованого.

З огляду на першу з наведених інтерпретацій (рис. 1а), у 2014 р. Мінекономіки оцінив, що рівень тіньової економіки становить 41 % від офіційного ВВП. Це означає, що додатково до 1567 млрд грн ВВП, який розрахував Держстат, ще 642 млрд грн (41 % від 1567 млрд грн) створено в тіньовій економіці (рис 1а). Згідно з такою логікою, ВВП України у 2014 році дорівнює 2209 млрд грн, а не 1567 млрд грн, як за офіційною констатацією. На наш погляд, це твердження некоректне. Специфіка українського тіньового сектору полягає в тому, що значна частка такої економіки формується за рахунок звичайних і типових видів діяльності офіційної економіки, а тому і офіційний, і неформальний сектори економіки створюють єдиний відкритий економічний простір з досить вільним пересуванням ресурсів [3]. Ланцюжок «виробництво продукції – отримання доходу – споживання/заощадження» може складатися як із легальних, так і

з тіньових операцій. Ця логіка відповідає другій інтерпретації показників рівня тіньової економіки, де процеси тіньової та легальної економіки часто перетинаються (заштрихована зона на рис. 1б). Додана вартість, яка створюється на тіньовому виробництві, перерозподіляється на легальному споживчому ринку, або навпаки. Майже кожна тіньова схема містить як легальні, так і тіньові операції. Коли хоча б одна з операцій тіньової схеми здійснюється у легальний спосіб, її вартість так чи інакше може бути облікована в офіційній статистиці. Саме з метою врахування усіх можливих каналів формування та розподілу доданої вартості в статистиках усіх країн ВВП розраховується трьома різними методами – за виробництвом, доходами та споживанням.

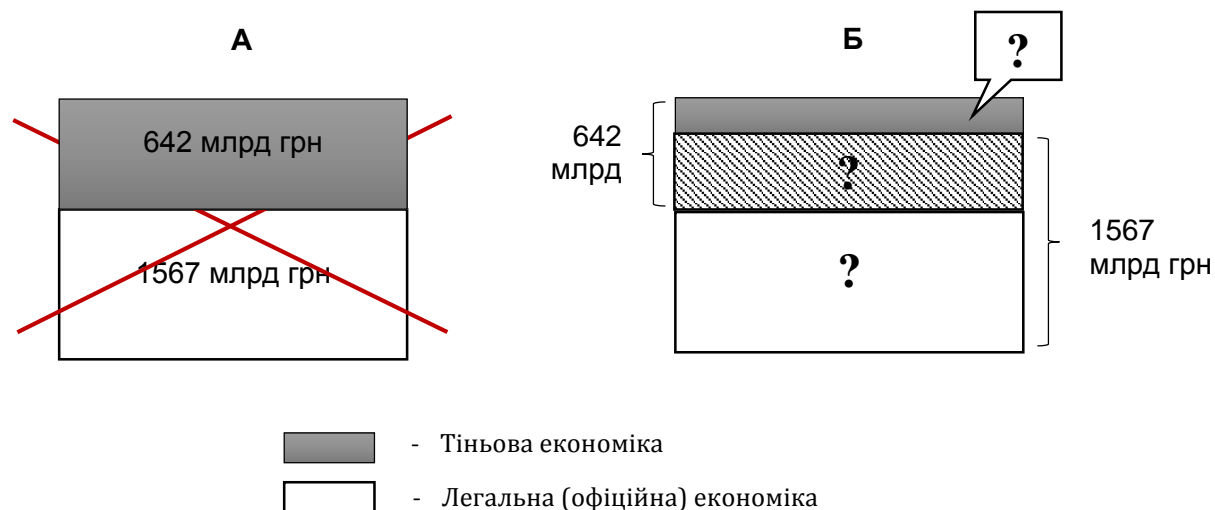

Рис. 1. Інтерпретації показника рівня тіньової економіки України у 2014 році

Актуальність дослідження масштабів та особливостей функціонування системи тіньової економіки як загрози національним інтересам країни визначають Є. Борщук та інші автори [8]. При цьому вони вказують на основні форми її прояву та необхідність формування інституціонального механізму процесів легалізації тіньового сектору, визначають основні завдання державної політики щодо детінізації економіки. Цих позитивних тенденцій було досягнуто завдяки: фіскальній консолідації та жорсткій монетарній політиці; отриманій фінансово-кредитній допомозі від МВФ; досягнутим домовленостям щодо реструктуризації зовнішнього державного боргу; активізації процесів реформування економіки та поглибленню співпраці з Європейським союзом; пристосуванню економічних агентів до нових умов функціонування, відновлення та формування нових міжгалузевих зв'язків в економіці в умовах деескалації конфлікту на сході країни тощо.

Тіньова економіка має досить визначене соціально-економічне коріння, яке тісно пов'язане з причинами, що породжують економічну злочинність. Серед основних чинників тінізації національної економіки на сучасному етапі розвитку країни можна назвати наступні:

1. Неefективне державне регулювання економіки — відсутність довіри бізнесу до держави та держави до бізнесу, висока бюрократизація, недосконале інституційне та нормативно-правове забезпечення. Результатом проблем є:
 - формування на цій основі корпоративно-бюрократичних структур, які фактично підміняють собою механізм державного управління;

– часта зміна законодавчого забезпечення підприємницької діяльності, що унеможлиблює її ефективне планування та сприяє постійному пошуку шляхів до її тінізації.

2. Неефективна податкова система (велике та несправедливе податкове навантаження, в якому фіскальна функція відіграє визначальну роль), збільшення частки збиткових підприємств, низький рівень платіжної дисципліни, нестабільність та недосконалість податкового законодавства, необізнаність із цим законодавством, правова незахищеність платників податків тощо. Відсутність ефективних механізмів покарання за недотримання податкового законодавства створює додаткові стимули до мінімізації та ухилення від сплати податків.

3. Проблеми ринку праці, пов'язані з низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників, зростанням рівня безробіття та знеціненням вартості робочої сили. Проте ключовим моментом є відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування та неоподаткування заробітної плати.

4. Недосконале грошово-кредитне регулювання, яке полягає в непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого валютного курсу, надмірна активність держави на позичковому ринку, випуск державних облігацій для поповнення державного бюджету, що сприяє концентрації капіталу навколо спекулятивних операцій та підвищенню процентних ставок, надмірний обсяг грошової пропозиції, що не відповідає реальним потребам економіки і має дефляційні або інфляційні наслідки.

5. Недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів, хронічний бюджетний дефіцит, що обумовлює безперервне зниження державних витрат, руйнування соціальної, правової та оборонної інфраструктури і майже безперервну інфляцію.

6. Високий рівень монополізації внутрішнього ринку. Так, за даними Антимонопольного комітету, у 2011 р. із загального обсягу реалізованої продукції в Україні лише 49,8 % продукції реалізовувалося на ринках із конкурентною структурою. Найбільш монополізованими є окремі галузі паливно-енергетичного комплексу, галузі транспорту та зв'язку, житлово-комунального господарства [8].

7. Недосконалість судової та правоохоронної системи, відсутність чіткої державної програми боротьби з організованою злочинністю, в тому числі і в економічній сфері, низький рівень довіри населення до судових та правоохоронних органів та недовірливість організаційно-інституціональних механізмів антикорупційного законодавства.

8. Корумпованість державних владних структур, контрольних служб (податкової інспекції, санітарно-епідеміологічного контролю, пожежної безпеки тощо), у яких спостерігається зрощення бізнесу та влади, лобіювання власних інтересів суб'єктами господарювання у державних інстанціях.

9. Відсутність інвестиційної альтернативи «тіньовому» капіталу, яка втілюється у вигляді формування більш ефективних форм економічної діяльності, що забезпечують виживання господарюючих суб'єктів у кризових умовах.

10. Рівень загальної злочинності. Кримінальне середовище є одним з основних базисів економічної злочинності та невіддільним від тіньової економіки тощо.

З огляду на вищезазначене вважаємо помилковим підхід, який передбачає, що основні проблеми та причини тіньових процесів (ухилення, несплата та ін.) закорінені лише в суб'єктах господарювання, тим самим ігноруючи недоліки чинної системи державного регулювання економіки. З позицій державного управління важливими

факторами, які обумовлюють збільшення масштабів тіньової економіки, є: нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин та сформувані цивілізовану соціально орієнтовану ринкову економічну систему; невідповідність населення та господарюючих суб'єктів до цивілізованої та законотворчої діяльності в умовах формування ринкових відносин; низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності; прорахунки у діяльності правоохоронних органів; цілеспрямована діяльність злочинного світу, яка переслідує у сфері економіки власні специфічні корпоративні інтереси [21].

Одним з найвагоміших наслідків сукупної дії зазначених чинників державного регулювання став злам тенденції до зростання рівня тіньової економіки, започаткованої у 2013 р. в умовах поширення цінових та девальваційних шоків, а також ескалації військового конфлікту. Так, за попередніми розрахунками Мінекономрозвитку, у I півріччі 2015 року рівень тіньової економіки (інтегральний показник) склав 42 % від офіційного ВВП (рис. 2), що відповідає розрахунковому рівню I півріччя 2014 р.

Водночас невирішеність на сьогодні низки проблем стримує процеси детінізації, зокрема мова йде про: 1) значне податкове навантаження на корпоративний сектор на тлі подальшого зниження економічної активності підприємств та високої вартості залучення кредитних ресурсів; 2) несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура на ключових товарних ринках вітчизняного експорту, скорочення внутрішнього попиту на вітчизняну продукцію, зростання витрат на імпорту сировину та матеріали через девальвацію національної валюти; 3) згортання економічних зв'язків з РФ та, як наслідок, втрата Україною її ринків.

Поряд з тінізацією діяльності збільшення обсягів збитків вітчизняних підприємств обумовлювалося також дією у цей період об'єктивних економічних чинників: руйнацією значної частини виробничої та транспортної інфраструктури внаслідок військових дій на сході країни; втратою вітчизняними підприємствами економічних позицій на зовнішніх та внутрішньому ринках через розрив виробничих зв'язків та логістичних сполучень; здорожчанням собівартості виробництва через девальвацію національної грошової одиниці; скороченням попиту з боку суб'єктів господарювання; застосуванням країнами-членами Митного союзу (МС) зовнішньоторговельних обмежень щодо вітчизняних товарів. Усе це стимулювало підприємців до переходу «в тінь» з метою хеджування ризиків та зменшення фінансових витрат.

Рівень тіньової економіки в агрегованих видах економічної діяльності (ВЕД) у I півріччі 2015 р. характеризувався різновекторною динамікою. Так частка тіньового сектору у ВЕД «Операції з нерухомим майном» зростає на 5 в.п., у переробній промисловості – на 3 в.п., у добувній промисловості, будівництві, а також у фінансовій та страховій діяльності – на 2 в.п. у кожному із зазначених ВЕД. Однак у сільському господарстві й в оптовій та роздрібній торгівлі рівень «тіні» зменшився на 3 в.п. у кожному з цих ВЕД, у транспорті – на 2 в.п. [17].

У 2013 році, за даними Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), у тіні опинилося приблизно 250 млрд грн коштів українських платників податків. 41 % закупівель державні та комунальні підприємства проводили без застосування тендерних процедур [18]. За даними СБУ, від 50 до 75 % бюджетних асигнувань під час процедури держзакупівель освоюється з численними порушеннями. Через корупційні оборудки у сфері держзакупівель збитки становлять 10-15 % (35-53 млрд грн) видаткової частини держбюджету щорічно. Обсяги виведення коштів, отриманих у

результаті корупційних та економічних злочинів, за оцінками міжнародних експертів, перевищують 10 млрд дол. США на рік. При цьому останніми роками виведення капіталів за рахунок заниження цін експорту складає від 73 до 79 %. За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень тіньової зайнятості в Україні становить близько 9 %. За даними Інституту економіки і прогнозування, у 2012 р. частка працюючих у тіні складає 16,61 %. За оцінками Конфедерації роботодавців України, «в тіні» працюють близько 5–7 млн українців. У міжнародних порівняннях обсяг тіньової економіки оцінюється на рівні 52,8 % ВВП. У 2013 році у тіні опинилося приблизно 250 млрд грн бюджетних коштів. За січень-жовтень 2013 року співробітники Міністерства з доходів і зборів України виявили понад 80 тис. найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями. Водночас специфікою тінізації ринку праці в Україні є наявність комбінованих форм оплати праці, які передбачають часткову виплату заробітної плати «у конвертах». За підрахунками профспілок, обсяг тіньової зарплати в Україні складає орієнтовано 200 млрд грн, а за оцінками податківців — 170 млрд грн щорічно. Якщо оцінювати цей обсяг на основі зіставлення статистичних даних за доходами населення і роздрібного товарообігу, рівень тіньових доходів домогосподарств може сягати 40-45 %. Орієнтовні втрати бюджету оцінюються на рівні понад 46 млрд гривень, а недоотримані соціальні внески складають більш ніж 97 млрд гривень на рік [8].

Висновки та перспективи подальших розвідок

Інституційне середовище (норми, правила, законодавство), що передбачає захист від прояву та наслідків тіньової економіки, досить часто не узгоджується між собою та значною мірою не враховує специфіку окремих галузей економіки, (наприклад, аграрного сектору), а тому не лише не формує бажаних результатів, але й створює додаткові перешкоди учасникам економічних відносин. Інституційні перетворення мають здійснюватися у спосіб максимального врахування інтересів суб'єктів господарювання в сприятливих для легальної економічної діяльності умовах.

Водночас недооцінка або ж нерозуміння рівня небезпеки, який приховує в собі тіньова економіка, на практиці може призвести до загострення соціально-економічних проблем. Результати дослідження причинності процесів тінізації економіки країни є, безумовно, цінними з точки зору можливостей їх впливу, створення необхідних передумов для подальшого розвитку стратегії детінізації. Формування державної політики має здійснюватися не лише з метою оздоровлення та зростання її економіки, а й для зміцнення держави в контексті її економічної та національної безпеки за умов європейської інтеграції, вступу до СОТ тощо.

Список літератури

1. Леонова, О. О. Умови та закономірності формування тіньової економіки в Україні / О. О. Леонова // Управління розвитком. – 2015. – №2 (180). – С. 42-49.
2. Леонова, О. О. Неофіційна економіка України: аналіз стану та напрями детінізації / О. О. Леонова // Вісник НТУ «ХПІ». – 2015. – №25 (1134). – С. 17-25.
3. Борщук, Є. Теоретико-прикладні основи детінізації економіки України / Є. Борщук, А. Ліпенцев, М. Заверуха // Ефективність державного регулювання: збірник наукових праць. – 2015. – Вип.43. – С.29-35.
4. Теневая экономика региона: диагностика и меры нейтрализации / [В. Ф. Басаргин, В. Ф. Яковлев, А. А. Яковлев и др.] ; под. ред. А. И. Татаркин, В. Ф. Яковлев. — М. : Экономика, 2004. – 280 с.

-
5. Августин, Р. Р. Формування інституціонального механізму регулювання тіньового сектору та економічного зростання [Текст]/ Р. Р. Августин // Научные труды ДонНТУ. – 2014. – № 3. – С. 185-189. — (Серия: экономическая).
 6. Гришова, И. Ю. Экономическая безопасность в аспекте детенизации аграрной сферы Украины/ И. Ю. Гришова, Н. В. Лагодиенко // Стратегическое планирование развития городов и регионов. Памяти первого ректора ТГУ С. Ф. Жилкина: сборник научных трудов V Международной научно-практической конференции (Тольятти, 19–20 июня 2015 года) / отв. за выпуск Ю. А. Анисимова. – Тольятти : Изд-во ТГУ, 2015. – С. 49-55.
 7. Гришова, І. Ю. Корупційні ризики та зарубіжна методологія їх оцінки в системі економічної безпеки / І. Ю. Гришова, О. О. Красноруцький // Черніг. нац. технол. ун-т. – Чернігів : Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – № 4 . – С. 89-97.
 8. Shabatura, T. Financial mechanism of economic security company / T. Shabatura, I. Gryshova, A. Galitsky, S. Stoyanova- Koval, V. Zamlynsky, M. Shcherbata, T. Butenko // The collection includes material reports 3rd International Scientific and Practical Conference "Science and Society" held SCIEURO in London 20-21 March 2013. – p. 160-180.
 9. Красноруцький, О. О. Державна підтримка аграрного сектора економіки та конкурентоспроможність вітчизняної агропродовольчої продукції / О. О. Красноруцький // Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : Зб. тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції, (Тернопіль, 25-26 лютого 2010 р.) / ТНЕУ. — Тернопіль: «Економічна думка», 2010. — С. 199-201.
 10. Красноруцький, О. О. Оцінка характеру розподілу доходів між суб'єктами сфер виробництва та обігу об'єктових ринків сільськогосподарської продукції / О. О. Красноруцький // Зрівноважений розвиток регіонів в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Житомир, 15-17 квітня 2010 р.) / ЖНАЕУ. — Житомир: ПП «Рута», 2010. — С. 97-101.
 11. Панюк, Т. П. Минимизация экономических конфликтов в процессе социально-экономического развития перерабатывающих предприятий. / Т. П. Панюк // Актуальные проблемы экономики и управления : научный журнал / Санкт-Петербургский государственный университет аэрокосмического приборостроения, 2015. – Выпуск 4(8) / 2015 – С. 44-48.
 12. Shabatura, T. The economic security of the enterprise: the nature and components / T. Shabatura, V. Butenko, T. Butenko, M. Shcherbata // The collection includes material reports International Scientific and Practical Conference ["Science progress in European countries: new concepts and modern solutions"], (Stuttgart, Germany. March 28, 2013). – Germany: by ORT Publishing (Germany) in association with the Center For Social And Political Studies "Premier" (Russia) – 2013. – p. 78-80.

References

1. Leonova, O. O. (2015). Umovy ta zekonomirnosti formuvannya tin'ovoyi ekonomiky v Ukrayini. *Upravlinnya rozvytkom*, 2 (180), 42-49. (in Ukrainian)
2. Leonova, O. O. (2015). Neofitsiyne ekonomika Ukrayiny: analiz stanu ta napryamy detenizatsiyi. *Visnyk NTU «KhPI»*, 25 (1134), 17-25. (in Ukrainian)
3. Borshchuk, Ye., Lipentsev, A., Zaverukha, M. (2015). Teoretyko-prykladni osnovy detinizatsiyi ekonomiky Ukrayiny. *Efektivnist' derzhavnoho rehulyuvannya: zbirnyk naukovykh prats'*, 43, 29-35. (in Ukrainian)

-
4. Basarhyn, V. F., Yakovlev, V. F., Yakovlev, A. A. (2004). *Tenevaya ekonomyka rehiona: diahnostika i mery neytralyzatsii*. Moscow : Jekonomika. (in Russian)
 5. Avhustyn, R. R. (2014). Formuvannya instytuttsial'noho mekhanizmu rehulyuvannya tin'ovoho sektoru ta ekonomichnoho zrostannya. *Nauchnye trudy DonNTU*, 3, 185-189. (in Ukrainian)
 6. Hryshova, Y. Yu. & Lahodyenko, N. V. (2015). Ekonomicheskaya bezopasnost' v aspekte detenyzatsii ahrarynoy sfery Ukrainy. Stratehycheskoe planyrovanye razvytyya horodov y rehionov. *Abstracts of Papers. Pamyaty pervoho rektora THU S. F. Zhylkyna: sbornyk nauchnykh trudov V Mezhdunarodnoy nauchno-praktycheskoy konferentsyy (Tol'yatty, 19-20 iyunya 2015 hoda)*. (pp. 49-55). Tol'yatty : Yzd-vo THU. (in Russian)
 7. Hryshova, I. Yu., Krasnoruts'kyy, O. O. (2015). Koruptsiyni ryzyky ta zarubizhna metodolohiya yikh otsinky v systemi ekonomichnoyi bezpeky. *Chernih. nats. tekhnol. un-t*, 4, 89-97. (in Ukrainian)
 8. Shabatura, T., Gryshova, I., Galitsky, A., Stoyanova- Koval, S., Zamlynsky, V., Shcherbata, M., Butenko, T. (2013). Financial mechanism of economic security company. *Abstracts of Papers. The collection includes material reports 3rd International Scientific and Practical Conference "Science and Society" held SCIEURO in London 20-21 March 2013*. (pp. 160-180).
 9. Krasnoruts'kyy, O. O. (2010). Derzhavna pidtrymka ahrarynoho sektora ekonomiky ta konkurentospromozhnist' vitchyznyanoyi ahroprodovol'choyi produktsiyi. *Abstracts of Papers. Ekonomichnyy i sotsial'nyy rozvytok Ukrayiny v XXI stolitti: natsional'na identychnist' ta tendentsiyi hlobalizatsiyi : Zb. tez dopovidey VII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, (Ternopil', 25-26 lyutoho 2010 r.) / TNEU*. (pp. 199-201). Ternopil': Ekonomichna dumka.
 10. Krasnoruts'kyy, O. O. (2010). Otsinka kharakteru rozpodilu dokhodiv mizh sub"yektamy sfer vyrobnytstva ta obihu ob"yektovykh rynkiv sil's'kohospodars'koyi produktsiyi. *Abstracts of Papers. Zrivnovazhenyy rozvytok rehioniv v umovakh hlobalizatsiyi: materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, (Zhytomyr, 15-17 kvitnya 2010 r.) / ZhNAEU*. (pp. 97-101). Zhytomyr: Ruta. (in Ukrainian)
 11. Panyuk, T. P. (2015). Mynymyzatsyya ekonomicheskikh konfliktov v protsesse sotsyal'no-ekonomicheskoho razvitiya pererabatyvayushchikh predpriyatiy. *Aktual'nye problemy jekonomiki i upravleniya*, 4(8), 44-48. (in Russian)
 12. Shabatura, T., Butenko V., Butenko, T., Shcherbata, M. (2013). The economic security of the enterprise: the nature and components. *Abstracts of Papers. The collection includes material reports International Scientific and Practical Conference ["Science progress in European countries: new concepts and modern solutions"], (Stuttgart, Germany. March 28, 2013)*. (pp. 78-80). Germany: by ORT Publishing (Germany) in association with the Center For Social And Political Studies "Premier".

Стаття надійшла до редакції 01.03.2016 р.